

Третя та четверта частини бібліографічного покажчика належать до довідково-пошукового апарату, який складається з алфавітного покажчика авторів та співавторів (371 прізвище) й списку умовних скорочень.

Друга частина видання "Історична бібліографія у фондах наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького" інформує читачів про наявну історичну літературу у фондах Наукової бібліотеки університету.

Представлені у третій частині пропонованого видання "Навчально-методичні матеріали до самостійної роботи з теми "Історична бібліографія" розраховані на підготовку студента-історика до навчальної та наукової діяльності. Ця частина визначає обсяг матеріалу, який виноситься на самостійне опрацювання, методичні рекомендації з організації самостійної роботи, основні навчальні завдання, які повинен виконати студент, проблемні питання та тестові завдання для самоконтролю, перелік рекомендованої літератури.

У 2009 р. Наукова бібліотека ЧНУ ім. Б. Хмельницького започаткувала третю серію видань – "Вчені України". Першим випуском став біобібліографічний покажчик, присвячений визначному вченому-історичу України – Олександру Івановичу Гуржю, приурочений до 55-ліття від дня його народження.

Видання "Гуржій Олександр Іванович: доктор історичних наук, професор. Біобібліографічний покажчик" відкриває вступне слово, у якому окреслено структурну композицію покажчика. У передмові розміщена вступна стаття члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Петровича Реєнта та кандидата історичних наук, доцента Оксани Олександрівни Драч, в якій здійснено аналіз наукового і творчого доробку Олександра Івановича. Інформацію про О.І. Гуржю розміщено в розділах "Матеріали про О. Гуржю", "Рецензії на праці" (28 позицій). Усі наукові праці вченого розміщено в розділах "Хронологічний покажчик друкованих праць", "Рукописні роботи", "Автореферати дисертацій". До цих розділів ввійшли дисертації, автореферати, книги, брошури, статті із збірників, журналів, газет, а також матеріали науково-практичних конференцій, рецензії, що були опубліковані за більш ніж 35 років наукової діяльності О. Гуржю (385 позицій). Наступними розділами є "Наукове керівництво О. Гуржю", "Видання за редакцією О. Гуржю", які несуть інформацію про науково-педагогічну працю та науковий доробок вченого. Упорядковано також іменний покажчик авторів та співавторів і список умовних скорочень, що значно полегшує роботу з покажчиком.

Ігор Фареній

Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. – 526 с.

Сучасна українська історична наука набуває дедалі більшої повноти щодо відтворення власної наукової традиції та конструювання цілісного історіографічного процесу. Ця обставина робить нову книгу В.П. Яремчука справді актуальною і науково ваговою, бо вона аналізується важлива складова української історіографії – продукування знань з історії України в історичній науці УРСР. Актуальність рецензованої монографії підсилюється, й тим, що в ній на основі міждисциплінарного підходу, поєднання методологічних засад історії історіографії, соціології, політології, наукознавства, запропонована низка наукових новацій, які спроможні створити нову якість української історіографії. Після виходу книги вже з'явилася рецензія на неї*, що вочевидь засвідчує очікувану зацікавленість науковців. Проте, на нашу думку, проблеми порушені автором потребують подальшого обговорення.

Структура праці виглядає цілком логічною і відповідає меті та розв'язанню дослідних завдань. Монографія складається із вступу, семи розділів (поділених на підрозділи), висновків, бібліографії, переліку скорочень та іменного покажчика. Однак навіть побіжний огляд структури роботи свідчить те, що автор, очевидно, відчував труднощі зі структуризацією матеріалу окремих етапів, на які він поділив розгляд теми. Звідси маємо

*Тельвак В.В. Рец. на кн. Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. – 526 с. // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 4. – С. 225–229.

певну структурну диспропорцію: історіографічному періоду середині 1950-х – початку 1970-х рр. присвячено п'ять розділів, а наступному періоду, який охоплює початок 1970-х – середину 1980-х рр., – лише два.

Задекларована автором як пріоритетна для власного дослідження теоретична модель, на нашу думку, виглядає досить перспективною і, як показав аналіз тексту монографії, дає змогу вирішувати складні дослідні завдання. Особливу вагу мають категорії, у яких описуються взаємини між політичною владою та історичною наукою, зокрема, автор розрізняє поняття “політика пам’яті” та “історична політика”.

Цікаво побудований короткий історіографічний огляд (с. 14–24), який охоплює кілька історіографічних традицій. Здобувач розглядає радянську історичну науку, західну історіографію, сучасну українську та російську історіографії. Звернута увага на відмінності між ними, що мали, передусім ідеологічний та методологічний характер. Чітко вказано на ті проблеми, які й до нині лишаються не опрацьованими, зокрема, щодо функціонування та еволюції базових концепцій українського радянського метанаративу, осмислення впливу інституційних і кадрових засад на формування історіографічних образів, аргументації існування середовища істориків-нонконформістів тощо.

При характеристиці джерельної бази автор цілком обґрунтовано виділяє кілька основних джерельних комплексів: тексти радянської історіографії та матеріали партійно-державного походження.

Для автора пріоритетне значення у межах першого найважливішого комплексу мають – синтети, монографії, статті, навчальна література, рецензії, енциклопедичні гасла, які дають змогу виявити зміст історіографічних образів історії України радянського періоду. Більша частина із зазначених видів джерел опубліковані, проте йому вдалося розшукати низку неопублікованих у радянські часи історичних досліджень в українських архівосховищах.

Зрештою, можна погодитися з думкою автора, що залучені до дослідження джерела створюють цілком достатню інформаційну основу для досягнення його мети та вирішення поставлених завдань.

Перший розділ “Політика, ідеологія та офіційне бачення минулого України в середині 1950-х – на початку 1970-х років” охоплює найбільш тривалий хронологічний відрізок. Аби упорядкувати викладений тут матеріал, автор розглядає його у межах трьох підперіодів, які визначені відповідно до особливостей політичного курсу правлячого режиму.

Яремчук цілком виправдано констатує, що офіційна історична політика вказаного періоду мала досить суперечливий і неоднозначний вигляд. Вона, з одного боку, базувалася на тих основоположних доктринальних засадах, які були сформульовані ще за сталінського режиму, і постійно підживлювалися частиною комуністичної верхівки на всесоюзному та республіканському рівні, а з іншого – включала нові підходи, зумовлені процесом непослідовної і половинчатої десталінізації. У межах історичного офіціозу також відбувалася постійна кореляція між його домінантною російськоцентричністю й дозованими порціями місцевої самобутності, яка, як правило, не виходила за межі великодержавної схеми.

Автор досить докладно аналізує актуальні на той час партійні директивні документи, як і визначали сутність і зміст офіційної історичної доктрини. Найбільше уваги приділено розгляду “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654–1954 рр.)”, схвалених ЦК КПРС (с. 36–49). Це дало змогу відобразити у тексті монографії вузлові положення владних уявлень про українську історію і показати їхні видозміни. Важливо, що автор бачить складність “ідеологічного дискурсу” того часу, який визначався прямою залежністю від позиції кремлівського керівництва, але в окремих моментах містив вияви своєрідного бачення минувшини. У цьому сенсі досить показовою була “доба П. Шелеста”, коли провідники “контрольованого автономізму” спромоглися на особливу позицію у підходах до історичної минувшини, включно зі спробами реабілітації окремих українських історичних постатей. Позитивно, що автор не обмежується розглядом директивних та офіційних текстів з історичної проблематики, а й показує про цьому й суто людських фактор. У тексті монографії можна побачити відмінності у позиції П. Шелеста, А. Скаби, В. Маланчука, Ф. Овчаренка, К. Дубини тощо.

Зрештою, автор робить цілком слушний висновок про те, що "інтерпретація історії України в її найважливіших моментах була в цей час прерогативою партійних посадовців, а не професійної історіографії" (с. 103).

Другий розділ "Влада та історики УРСР в умовах послаблення комуністичного диктату (середина 1950-х – початок 1970-х років)" досить докладно розкриває механізм впливу правлячого режиму на професійних істориків, умови праці та особливості суспільно-політичної лояльності й фахової стратифікації останніх.

У першому підрозділі автор, зауваживши визначальну роль партійно-державних органів в організації функціонування історичної науки, показує методи керування ними науковими установами історичного профілю, виданнями та часописами. Звернута увага на особливості кадрової політики, підготовки узагальнюючих текстів, проведення наукових конференцій, міжреспубліканських та міжнародних зв'язків. У цьому контексті цілком логічно виокремлено т. зв. "історико-партійну науку" як найзаідеологізованіша частина "історичного цеху".

Окремий підрозділ присвячений осмисленню умов професійної діяльності істориків республіки. Ідеться, передусім, про доступ до джерел інформації і можливість адекватним чином її верифікувати. Тут автор виходив із того, що попри певну лібералізацію суспільно-політичної ситуації, історики України не мали належних умов для продукування наукового історичного знання. Адже бібліографічне забезпечення бажало кращого, історики не мали вільного доступу до джерел та наукової літератури. На конкретних прикладах автор показує дію жорсткої цензури, яка обмежувала історіографічний обрій українських радянських дослідників і позбавляла їх права на вільне оприлюднення результатів наукових пошуків. Не обійдена увагою і наукова доля чималої групи українських істориків, які у ці роки зазнали різного роду переслідувань боку радянського режиму (с. 142–150).

Останній підрозділ присвячений характеристиці суспільно-політичних та інтелектуальних домінацій у середовищі істориків УРСР. Авторська класифікація спільноти професійних істориків, попри певну схематичність, достатньо повно відтворює особливості тодішнього "історичного цеху". Безсумнівним позитивом є те, що автор, використовуючи прозографічний підхід, на прикладі конкретних постатей відтворює різні типи істориків: "сталінського типу", кар'єриста, функціонера, з подвійною суспільно-політичною лояльністю (орієнтацією), нонконформіста тощо. Для запобігання суб'єктивізму при віднесенні до того чи іншого типу, автор здебільшого враховував як саморефлексію своїх героїв, так і їхнє суспільне сприйняття. Варто також привітати авторську спробу проаналізувати формальні (наукові школи) та неформальні співтовариства істориків того часу (с. 185–187).

Третій розділ "Історія України в офіційній історіографії середини 1950-х – початку 1970-х років" послідовно відтворює т. зв. офіційний гранднатив української минувшини на прикладі узагальнюючих синтетичних праць, які з'являються у цей час.

Тут автор зупиняється на детальному текстологічному та змістовному аналізі першого радянського історичного синтезу "Історії Української РСР" (1953–1956 рр.). Переконаливо показано, що концептуальною основою цього узагальнюючого видання був неприхований екстремальний російськоцентризм, який навіть домінував над "класовими" підходами. Автор вдало виокремлює вузлові елементи ідеологічної конструкції, завдяки якій препарувалися історичні факти. Це – концепція "давньоруської народності", теорія про постійне прагнення українців до "возз'єднання" з російським народом в російській державі, концепція єдиного політичного та культурного простору українського та російського народів. Суперечності, які незмінно виникали при накиданні такої вкрай зпримітивізованої ідеологічної схеми, цілком виправдано пояснено певним "опором" конкретного історичного матеріалу.

Окремий підрозділ автор присвятив аналізу синтетичних праць другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. У них він виявляє достатньо помітні елементи десталінізації, зменшення російськоцентризму і зростання питомої ваги власне українських сюжетів.

У завершальному підрозділі розглянуто нові явища, які спостерігалися при тлумаченні початкової історії більшовизму в Україні, а, отже, й історії УРСР в цілому. Автор звертає

увагу, що деякі нові акценти в оцінках кількох вузлових питань (“Донецько-криворізька республіка”, партія боротьбістів тощо) викликали полеміку між “догматиками” і “ревізіоністами” в історико-партійному середовищі. Однак, на справедливую думку дослідника, ця дискусія свідчила лише про переформулювання “сталінського” образу українського минулого, яке не підважувало загальну стабільність всієї схеми-канону.

Чималий дослідний інтерес становить четвертий розділ монографії “Національне минуле у нонконформістській історіографії”, у якому автор переконливо доводить, що попри панування офіційної ідеологічної та історіографічної схем, частина істориків УРСР усе ж спромоглася на формування недирективного образу української минувшини. Можна погодитися з авторською візією, що змістовне наповнення цього своєрідного “контр офіційного” нарративу відбувалося в межах трьох предметних блоків: спроб вписати українську історію у європейський контекст, оцінити феномен запорозького козацтва, з’ясувати особливості українського націотворення (формування української нації, української державності, українського національного руху). Автор не тільки аналізує основні положення праць О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевського, О. Пономарьова, Ф. Шевченка, О. Мацюка, О. Лугової, О. Карпенка, М. Супруненко та інших дослідників, які суперечили офіційному канону, а й намагається показати певну спадкоємність і розвиток історіографічних ідей від попередніх поколінь істориків, ще не обтяжених ідеологічними догмами. Звернута увага й на методологічний бік проблеми. У цьому сенсі автор пропонує цікаве спостереження про обґрунтування недирективних підходів “новим прочитанням класиків марксизму-ленінізму”, що забезпечувало їхню ідеологічну та методологічну легітимацію (с. 316).

П’ятий розділ монографії “Історія української історіографії в історичній науці УРСР середини 1950-х – початку 1970-х років” важливий для розуміння заявленої теми з кількох причин. Передусім, авторське бачення схеми офіційного образу історії української історичної науки та її ревізії дає змогу отримати загальне уявлення про рівень розвитку історіографії, який, як відомо, є важливим маркером для визначення зрілості історичної науки в цілому. Констатація незавершеного й несталого характеру директивного сприйняття української історіографії у черговий раз свідчить про наукову слабкість офіційного історіописання. Досить показовими були також характеристика української історичної думки як вторинної щодо російської та застосування при оцінюванні доробку того чи іншого історика не стільки класових параметрів, а підходів до тлумачення конкретних українсько-російських взаємин. Такі настанови, як переконливо показав автор, мали наслідком помітну редукцію українського історіографічного процесу і штучне включення його у російську історіографічну оболонку.

Далі автор зосереджується на аналізі тієї ревізії офіційного образу історіографії, яка була реалізована у вказаний період. Завдяки історіографічній концепції М. Марченка, зусиллям інших українських істориків були повернуті до наукового обігу “козацькі літописи”, “Історія русів”. Відбулася реабілітація таких знакових істориків як М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов, Д. Яворницький, А. Кримський. Мала місце спроба, правда не завершена, повернути до наукового обігу постаті й доробок П. Куліша та М. Грушевського. Тому можна погодитися з думкою дослідника, що в зазначений період було “поновлено українську історіографічну традицію”, хоча й у межах загальносоюзного інтегрального історіографічного комплексу (с. 364).

У шостому розділі “Історична політика та історики УРСР в умовах посилення партійного диктату (початок 1970-х – середина 1980-х років)” автор аналізує зміни офіційної історичної політики, скерованої на обґрунтування радянської національної доктрини створення “нової історичної спільності – радянського народу”. Впровадження неосталіністських засад у суспільно-політичне життя, посилення централізації і нівеляції національних особливостей не могло не позначитися й на функціонуванні історичної науки. Автор відтворює нові суспільно-політичні реалії, які наочно показали другосортність історичних установ та істориків неросійської периферії, цілковиту їхню залежність від ідеологічних установок союзного центру. Кадрові зміни у республіці лише закріпили цей напрям історичної політики. У тексті монографії знайшли належне відображення офіційні документи, в яких формулювався, препарований під нові ідеологічні кліше, образ минулого

України. На це ж були спрямовані відзначення на державному рівні 325-річчя "возз'єднання України з Росією" та 1500-річчя заснування Києва.

Окремий підрозділ автор присвятив історикам України в умовах консервативного повороту. Тут наводиться значний матеріал, який показує посилення репресивних заходів щодо нонконформістськи налаштованих дослідників, дію політичної цензури та інші обмеження наукової діяльності, які привели до помітних втрат кадрових та організаційних можливостей історичної науки. Незначне потепління на межі 70–80-х рр. не вплинуло на історичні конструкти, якими диспонував у свої політиці правлячий режим. Історія трактувалася як знаряддя ідеологічного обґрунтування поточних політичних потреб. Цілком можна погодитися з думкою, що криза радянської системи обернулася помітною деморалізацією середовища українських істориків. Тим відраднішими виглядали окремі позитивні явища, які попри ідеологічний диктат, у ньому спостерігалися. Ідеться, зокрема, про функціонування школи М. Ковальського (с. 420–422).

Завершальний сьомий розділ "Українське минуле в історичній науці УРСР початку 1970-х – середини 1980-х років" у змістовному сенсі продовжує відтворення образу української історії, який автор подав у третьому розділі монографії. У двох підрозділах проаналізовані тексти, які формували офіційний гранднартив у нових суспільно-політичних умовах. Автор показав, що у найбільшій узагальнюючій праці української радянської історіографії – 8-ми томній "Історії Української РСР" та її 10-ти томному російськомовному аналогу було реанімовано російськоцентричне прочитання української історії, глорифіковано радянський період, зведено до мінімуму наслідки десталінізації попереднього періоду.

Аналогічна картина спостерігалася й у дослідженні окремих проблем історії України: етнічного розвитку, історії козацтва, компартії України, української історіографії. Усе це дало реальні підстави стверджувати, що одержавлення історичної науки в УРСР досягло свого апогею, недирективні погляди на історичну минувшину були повністю усунені з офіційного наукового обігу.

У підсумку автор пропонує аргументовані та змістовні висновки щодо проведеного дослідження. При цьому він виявляє одну з важливих закономірностей історіографічного процесу – особливості трансформації історіографічного образу під впливом суспільно-політичної ситуації та цілеспрямованої державної історичної політики. Тут же дослідник пропонує авторську періодизацію української радянської історіографії України зазначеного часу, у якій виокремлює три основні етапи: 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону; 1956–1972 рр. – "українізація" історії України в обмеженій ідеологічній оболонці; 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі з частковою реабілітацією сталінської диктатури (с. 476). Треба привітати те, що Ярмчук виділяє перспективні напрями для подальших досліджень і звертає увагу колег на врахування досвіду української історичної науки радянських часів. Характерно, що авторські пропозиції мають не лише історіографічний характер, а й орієнтовані на відмову від від'ємних соціокультурних практик, які заважають розвитку історичної науки.

У цілому, В.П. Ярмчук виконав величезну науково-дослідницьку роботу, опрацював представницьку історіографічну джерельну базу, не оминув увагою більш-менш помітні праці дослідників, що стосувалися різних аспектів української минувшини. Тим самим він увів до наукового обігу чималу кількість історіографічних джерел вказаного часу.

До позитивів варто також віднести й достатньо високий рівень методологічної культури автора. Він демонструє добре розуміння внутрішньої природи теоретико-методологічного оснащення історичних та історіографічних праць, сутність зв'язку між історичною та політичною думкою, між науковою сферою, інтелектуальною культурою та ідеологією.

Наголошуючи на суттєвих позитивних характеристиках монографії в цілому, маємо й деякі зауваження та побажання.

Автор цілком виправдано доводить, що зміст і сутність образів історії України вказаного періоду формувалися завдяки складній взаємодії механізму "політичного замовлення" з боку правлячого комуністичного режиму і відповідного реагування на нього представників "історичного цеху". Проте, на нашу думку, це лише частина реального історіографічного процесу. Для його адекватного відображення не завадило б звернутися й до аналізу ще

однієї суттєвої складової – впливу на формування історичного знання певного соціального запити, тобто суспільних настроїв, очікувань тощо. Врахування цього аспекту значно розширило б евристичні можливості монографії. Підтвердженням значущості такого підходу слугує й авторська ремарка про те, що професійні історики при формулюванні образу української минувшини зазнавали впливу “політичних, соціокультурних та інтелектуальних чинників” (с. 106). Насправді ж у тексті монографії послідовно розкрита сутність першого – політичного фактору, дія ж двох останніх окреслена лише побіжно.

Впадає в око те, що автор у тесті монографії постійно послуговується поняттям “національна історія”. Зокрема, він веде мову про осмислення “феномену національної історичної думки в Радянській Україні постсталінського періоду”. Це ж поняття застосовується при характеристиці владної інтерпретації, “сталінської версії”, офіційних синтезів української минувшини. Як пояснює сам дослідник, у концепт “національна історія”, не вкладається “жодних ідеологічних коннотацій, це у нашому випадку – історія певної національної спільноти” (с. 11). На нашу думку, застосування цього поняття не вповні коректно, адже радянське тлумачення історичного процесу іманентно передбачало його цілісний російсько орієнтований перебіг, тим самим виключаючи існування національних, насамперед української, версій історії. Цю тезу, зрештою, обстоює і сам автор. На користь сказаного працює й те, що українська національна концепція історичного процесу в УРСР фактично була девазуйована ще на початку 1930-х рр. і у період 1950–1980-х рр. існувала лише у діаспорному варіанті. Більше того, попри показані у монографії спроби поновити цілісність українського історіографічного процесу, вони так і не були реалізовані. Отже, у контексті тих проблем, які розглянуто у монографії – не можна вести мову про офіційну радянську версію національної історії (вона мала не національний, а типовий імперський вимір).

Певного уточнення потребують окреслені автором хронологічні рамки дослідження та їхні сутнісні характеристики. Тут спостерігаються деякі розбіжності та різночитання. Автор також використовує кілька варіантів характеристики вказаного хронологічного відрізка (“післясталінська епоха”, “вся післясталінська епоха”, “увесь післясталінський період”, “постсталінське двадцятиріччя”, “пізньобрежнівські часи” тощо). Вважаємо, що такі визначення є доволі нечіткими і страждають перебільшеною політичною персоналізацією. Очевидно для історіографічного датування потрібні власні означення.

У тексті монографії наводяться невиправдано розлогі цитування окремих історіографічних джерел. До таких випадків можна віднести відтворення висновків з “Історії Української РСР” (1953–1956 рр.) (с. 214–215). Часом зустрічаються й окремі русизми.

Книга виграла б при детальнішому розгляді наступних сюжетів: впливу на дослідження проблем історії України системи організації радянської історичної науки за принципом “центр – периферія”, де українським історикам відводилась роль дублювання на місцевому рівні загальносоюзних історичних парадигм; стан методологічного та методичного оснащення провідних українських радянських істориків; зміни мовного режиму історичних текстів.

Проте, висловлені зауваження та побажання не впливають на високу загальну оцінку рецензованої роботи. Одержані результати та висновки є обґрунтованими й мають вартісне наукове значення, оскільки в сукупності вирішують важливу наукову задачу, важливу для української історіографії – комплексно відтворюють зміст та сутність уявлень про українську історію в історичній науці Радянської України.

Віталій Масненко

Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму : документальне видання / Упор. В.В. Масненко (наук. ред.), В.С. Романов, С.О. Шамара. – Черкаси: Брама-України, 2009. – 272 с.: ілюстр.

В умовах сьогоденного Ренесансу української історичної науки, який позначений переглядом усталених стереотипів, відходом від монометодологізму, наростаючою відкритістю архівних фондів, одне з пріоритетних місць відводиться усебічному дослідженню репресивної політики доби радянського тоталітаризму. Вказаний тематичний напрям